

УДК 811.11(072)

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2026.45.3.22>

ЕВОЛЮЦІЯ ЕПІСТОЛЯРНОГО ЕТИКЕТУ В НІМЕЦЬКОМУ МОВНОМУ ПРОСТОРИ (XVI–XVIII СТ.): ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

THE EVOLUTION OF EPISTOLARY ETIQUETTE IN THE GERMAN LANGUAGE SPACE (16TH – 18TH CENTURIES): A PRAGMALINGUISTIC PERSPECTIVE

Янер О.С.,

orcid.org/0009-0007-1920-8249

старший викладач кафедри німецької філології

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

У статті здійснено діахронічний аналіз еволюції форм звертання та етикетних формул у німецькому епістолярному дискурсі періоду раннього Нового часу (Frühneuhochdeutsch, XVI–XVIII ст.). Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення історії мови не лише як системи граматичних змін, а як соціальної дії, де вибір мовних засобів детермінується екстралінгвістичними чинниками.

Методологічну основу розвідки становлять принципи історичної прагматики, теорії мовленнєвих актів та концепції "соціального обличчя" (Face-work). Емпіричною базою послуговували автентичні епістолярні джерела: листування Мартіна Лютера, барокові посібники з листування (зокрема, "Der Teutsche Secretarius" Г. Ф. Гарсдерфера), граматичні праці Й. К. Готшеда та листи епохи сентименталізму (К. Ф. Геллерт). Також залучено дані фундаментальних досліджень з історичної граматики (Ф. Гартвег, К.-П. Вегера) для верифікації морфологічних норм. Аналіз має якісний характер і базується на інтерпретації репрезентативних текстових фрагментів, що дозволяє реконструювати прагматичні стратегії комунікантів у конкретних соціокультурних контекстах.

У статті виділено та схарактеризовано три ключові етапи розвитку німецького епістолярного етикету. На першому етапі (XVI ст., доба Реформації) домінувала бінарна опозиція "Du/Ihr". Встановлено, що займенник *Ihr* (2 ос. мн.) функціонував як універсальний маркер поваги (*Pluralis Reverentiae*) у вертикальній комунікації. Водночас, аналіз текстів засвідчує відсутність у цей період стабільної орфографічної норми (капіталізації займенників), що компенсувалося лексичним нагромадженням титулатури.

Другий етап (XVII ст., доба Бароко та Абсолютизму) визначено як період "інфляції ввічливості". Під впливом Тридцятилітньої війни та іноземних придворних церемоніалів у німецькій мові сформувався "номінальний стиль" (*Nominalstil*). Дослідження виявило тенденцію до деперсоналізації адресата через використання абстрактних іменників (*Dero*, *Dieselbe*, *Euer Gnaden*) та уникнення прямих особових займенників. Описано специфічне функціонування форм 3-ї особи однини (*Er/Sie*) як інструменту вираження поблажливої дистанції до осіб нижчого рангу.

Третій етап (XVIII ст., доба Просвітництва) схарактеризовано як час раціоналізації та уніфікації. Доведено, що утвердження форми *Sie* (3 ос. мн.) як єдиного стандарту ввічливості стало результатом граматикизації еліптичних конструкцій та відображало соціокультурні зрушення – перехід від станової ієрархії до бюргерської культури рівності. На прикладі листування сентименталістів продемонстровано появу феномену "дистанційованої дружби", де формальна повага поєднувалася з емоційною близькістю.

Зроблено висновок, що динаміка німецьких форм звертання відображає рух від вертикальної моделі соціуму (через складну ієрархію титулів) до горизонтальної, де мовний етикет слугує засобом захисту особистої гідності комунікантів.

Ключові слова: історична прагматика, епістолярний дискурс, Frühneuhochdeutsch, форми звертання, епістолярний етикет, номінальний стиль, соціолінгвістика.

This article presents a comprehensive diachronic pragmalinguistic analysis of the evolution of address forms and etiquette formulas within German epistolary discourse during the Early New High German period (Frühneuhochdeutsch, 16th–18th centuries). The relevance of the study is driven by the necessity to reconsider the history of language not merely as a structural system of grammatical and phonetic changes, but as a dynamic social action where the choice of linguistic means is deeply determined by extralinguistic and sociocultural factors. The methodological framework of the research relies on the principles of historical pragmatics, speech act theory, and the concept of "face-work" (politeness theory). The empirical basis for the study consists of authentic epistolary sources: the correspondence of Martin Luther, Baroque letter-writing manuals (in particular, *Der Teutsche Secretarius* by G. P. Harsdörffer), normative grammatical works by J. C. Gottsched, and letters from the Age of Sentimentalism (C. F. Gellert). Furthermore, data from fundamental research on historical grammar (F. Hartweg, K.-P. Wegera) were utilized to verify morphological and orthographic norms. The analysis is qualitative and based on the interpretation of representative text fragments, enabling the reconstruction of the communicants' pragmatic strategies in specific sociocultural contexts. The article identifies and comprehensively characterizes three key stages in the development of German epistolary etiquette. The first stage (16th century, the Reformation era) was dominated by the binary opposition "Du/Ihr". It is established that the pronoun *Ihr* (2nd person plural) functioned as a universal marker of respect (*Pluralis Reverentiae*) in vertical communication. Concurrently, textual analysis reveals the absence of a stable orthographic norm (such as the capitalization of pronouns) during this period, which was compensated for by the lexical accumulation of titles. The second stage (17th century, the era of Baroque and Absolutism) is defined as a period of "inflation of politeness". Under the influence of the Thirty Years' War and foreign court ceremonials, a "nominal style" (*Nominalstil*) was formed in the German language. The study reveals a distinct tendency toward the depersonalization of the addressee through the use of abstract nouns (*Dero*, *Dieselbe*, *Euer Gnaden*) and the avoidance of direct

personal pronouns. The specific functioning of 3rd person singular forms (Er/Sie) as an instrument for expressing condescending distance toward persons of lower rank is also described. The third stage (18th century, the Age of Enlightenment) is characterized as a time of rationalization and unification. It is proven that the consolidation of the form Sie (3rd person plural) as the single, universal standard of politeness was the result of the grammaticalization of elliptical constructions and reflected profound sociocultural shifts – namely, the transition from an estate-based hierarchy to a bourgeois culture of equality. Using the correspondence of sentimentalists as an example, the emergence of the phenomenon of "distanced friendship" is demonstrated, where formal respect was harmoniously combined with emotional intimacy. It is concluded that the dynamics of German forms of address reflect a broader societal shift from a vertical model of society (maintained through a complex hierarchy of titles) to a horizontal one, where linguistic etiquette serves as a vital means of protecting the personal dignity of the communicants.

Key words: historical pragmatics, epistolary discourse, Early New High German, forms of address, speech etiquette, nominal style, sociolinguistics.

ВСТУП. Історія мови традиційно розглядається крізь призму фонетичних та граматичних змін. Проте мова – це передусім соціальна дія. У цьому контексті особливої актуальності набуває історична прагматика – дисципліна, що вивчає використання мови в комунікативних ситуаціях минулого. Найбільш репрезентативним матеріалом для такого дослідження є епістолярний жанр (листування), оскільки саме лист у XVI–XVIII століттях слугував основним медіумом фіксації соціальної дистанції та ієрархії.

Еволюція німецького етикету від часів Мартіна Лютера до епохи Просвітництва демонструє унікальний шлях: від менш формалізованих моделей до гіпертрофованих етикетних структур барокової доби ("номінального стилю") і, зрештою, до раціоналізації мовних засобів. Розуміння цих процесів необхідне для глибшого осягнення не лише історії німецької мови, а й ментальності носіїв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям розвідки стали праці з теорії мовленнєвих актів та ввічливості П. Браун і С. Левінсона [9], які ввели поняття "соціального обличчя". У вітчизняній германістиці вагомий внесок у вивчення еволюції форм звертання зробив В. П. Пономаренко, розглядаючи їх у компаративно-типологічному аспекті [5]. Синхронічний зріз функціонування німецьких форм звертання та їхнє співвідношення з українським узусом детально висвітлено у працях сучасних вітчизняних дослідників (Н. М. Величко [1], І. М. Зачепа [3], Н. О. Побережник [4]), а теоретичні засади німецької граматики ґрунтовно розкрито О. І. Стеріополо [7], проте діахронічна еволюція цих форм потребує подальшого вивчення. Проблеми німецькомовного дискурсу та його динаміки глибоко розроблені в працях В. І. Кушнерика [2], який трактує текст як комунікативну подію. Історико-семантичні зміни лексичних одиниць, що стали етикетними маркерами, досліджено І. Г. Кулиною [6]. Серед новітніх західних розвідок варто виділити роботи С. Ельспаса [8] та А. Лінке [10],

які акцентують увагу на "мовній історії знизу" (Sprachgeschichte von unten) та варіативності норм у діахронії.

Для верифікації семантичних зрушень та етикетного статусу лексем у діахронії було залучено дані історичних словників Й. К. Аделунга та братів Грімм, доступ до яких здійснювався через сучасну цифрову лексикографічну базу Wörterbuchnetz (Trier Center for Digital Humanities).

Мета статті – простежити прагматичні зміни у системі німецьких епістолярних звертань (Anredeformen) та формул ввічливості в період з XVI по XVIII століття, виявивши кореляцію між соціальними змінами та мовним узусом.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному прагмалінгвістичному аналізі еволюції німецьких епістолярних форм звертання XVI–XVIII ст. з урахуванням їх соціально-стратифікаційних функцій. Уперше системно описано перехід від моделі Pluralis Reverentiae (Ihr) до універсалізації Sie як результату граматикалізації еліптичних конструкцій та зміни соціальної моделі комунікації. Введено поняття *дистанційованої дружби* як специфічної прагматичної стратегії доби сентименталізму.

Методологія історичної прагматики передбачає реконструкцію комунікативного контексту. Лист раннього Нового часу не був спонтанним актом; він підпорядковувався суворим правилам *Ars dictaminis* (мистецтва написання листів).

Як зазначає В. І. Кушнерик, дискурс – це "мовлення, занурене в життя" [2]. Відповідно, вибір займенника (*Du, Ihr, Er, Sie*) був не граматичним автоматизмом, а стратегічним вибором адресанта для визначення свого статусу щодо адресата. Ця система базувалася на двох осях: осі влади та осі солідарності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Етап I: Реформація та становлення норми (XVI ст.). Період Реформації став переломним моментом не лише для релігійної свідомості, а й для мовної картини світу німців. Мартін Лютер, перекладаючи Біблію, фактично легітимізував *sächsische Kanzleisprache* (саксонську кан-

целярську мову), зробивши її надрегіональною. У системі епістолярного етикету XVI століття спостерігається чітка бінарна опозиція, що базується на категорії числа: *Du* (ти) vs. *Ihr* (ви).

Важливо зазначити, що цей період характеризується значною варіативністю норми. Як зазначають у своєму фундаментальному дослідженні Ф. Гартвег та К.-П. Вегера, ранньоновісверхньонімецька мова (Frühneuhochdeutsch) ще не мала уніфікованої орфографії, що безпосередньо впливало на прагматику звертання [11, с. 145].

Сьогодні велика літера у звертанні (*Sie, Ihr*) є основним маркером ввічливості. Однак, спираючись на дані Ф. Гартвега, ми бачимо, що у XVI ст. так звана "велика літера пошани" (*höfliche Großschreibung*) ще не була обов'язковим правилом. У листах того часу займенник *ihr* часто писався з малої літери навіть при звертанні до високопосадовців, або ж капіталізувався хаотично. Статус адресата маркувався не стільки графікою займенника, скільки лексичним оточенням (титулами).

Ф. Гартвег та К.-П. Вегера також вказують на фонетико-графічну еволюцію самого займенника. У текстах Лютера та його сучасників ми часто зустрічаємо форми *ir, yr, jhr* поруч із новим *ihr*. Подовження голосного (вставка німого *h* – *Dehnungs-h*) у слові *Ihr* стає нормою лише наприкінці цього періоду, що свідчить про поступову граматикулізацію цієї форми як особливої, "вагомої" одиниці дискурсу [11].

Аналіз епістолярних джерел XVI ст., зокрема листування М. Лютера [17], підтверджує тезу Ф. Гартвега та К.-П. Вегери про нестійкість орфографічної норми у ранньоновісверхньонімецький період [11, с. 145]. Розглянемо фрагмент листа Мартіна Лютера до курфюрста Фрідріха Мудрого (Sachsen), датованого 1521 роком. Це класичний зразок вертикальної комунікації "підлеглий – сюзерен". "*Durchlauchtigster, Hochgeborener Fürst, gnädigster Herr! Euer kurfürstlichen Gnaden sei mein untertänigster Dienst zuvor. [...] Ich habe E.G. [Euer Gnaden] Brief empfangen...*" Так, у звертанні "*Euer kurfürstlichen Gnaden*" ("Ваша курфюрстська милість") М. Лютер використовує конструкцію *Euer Gnaden* (Ваша Милість). Хоча *Gnaden* – це іменник, дієслово-присудок узгоджується не з ним, а з "прихованою" особою адресата у множині (*Ihr*). Це явище – *constructio ad sensum* (узгодження за змістом) – було характерною рисою синтаксису ранньоновісверхньонімецького періоду, описаною у граматиках того часу.

Як свідчать дані "Німецького словника" братів Грімм, лексема "Gnade" (милість) у цей період

остаточно втрачає виключно релігійну конотацію і переходить до розряду світських етикетних формул [16].

Таким чином, етикет XVI століття, попри відсутність жорсткої орфографічної норми (на яку вказують Ф. Гартвег і К.-П. Вегера), вже мав чітко сформовану прагматичну структуру: дистанція створювалася через множину (*Ihr*) та нагромадження атрибутів, тоді як графічний вигляд слова ще залишався варіативним.

Етап II: Бароко та "номінальний стиль" (XVII ст.). XVII століття – це доба Тридцятилітньої війни (1618–1648) та утвердження абсолютизму. Мовний етикет цього періоду зазнає радикальної трансформації під впливом іспанського церемоніалу та французької придворної культури. Простота лютерівського *Ihr* стає недостатньою для відображення складної соціальної ієрархії.

Характерною рисою цього періоду є "номінальний стиль" (*Nominalstil*) – звертання до адресата не через особовий займенник, а через титул або абстрактний іменник. Ця тенденція чітко простежується у посібниках з листування (*Briefsteller*), які слугували нормативними зразками для освіченого прошарку населення.

Розглянемо типовий початок офіційного листа середини XVII століття, наведений у посібнику Георга Філіппа Гарсдерфера "*Der Teutsche Secretarius*" (1655) [12]:

"Hoch-Edel-Geborner Herr, Insonders Hochgeehrter Herr und Patron. Dero Schreiben habe ich mit gebührender Reverenz empfangen und ersehe daraus, dass Derselbe mir gewogen ist...". ("Високошляхетний пане, особливо вельмишановний пане і патроне. Листа Вашого (Dero) я з належним пошануванням отримав і бачу з нього, що Він же (Derselbe) до мене прихильний...")

Займенник "Dero" – це архаїчний генітив (родовий відмінок) вказівного займенника *die*. Конструкція *Dero Schreiben* буквально означає "Лист Тієї [високої особи]". Це створює максимальну прагматичну дистанцію: автор уникає прямої вказівки на адресата. Замість прямого звертання "Ви" (*Ihr*), автор використовує займенник 3-ї особи "Derselbe" (Той самий). Це явище в історичній прагматиці називається деперсоналізацією. Адресат перетворюється на об'єкт поклоніння, до якого не можна звертатися напряму.

Саме в цей час формується специфічна німецька особливість – використання 3-ї особи однини (*Er* – до чоловіків, *Sie* – до жінок) як звертання до осіб, нижчих за рангом, але не слуг (наприклад, офіцер до солдата). Це маркувало

поблажливу дистанцію, на відміну від шанобливої множини.

Етап III: Просвітництво та уніфікація "Sie" (XVIII ст.). З настанням XVIII століття вітри Просвітництва (Aufklärung) приносять із собою досить гостру критику барокової пишномовності. Філософи-раціоналісти та мовознавці починають активно виступати за спрощення комунікації. І це цілком закономірно. Чому? На історичну арену впевнено виходить бюргерство (третій стан). Відповідно, виникає нагальна суспільна потреба у такій формі звертання, яка б демонструвала повагу насамперед до особистості людини, а не до її успадкованого титулу. Саме на цьому тлі відбувається безпрецедентний семантичний зсув: закріплення знайомої нам сьогодні форми Sie (3-тя особа множини) як універсального стандарту ввічливості. Знаковим моментом тут стає втручання Йоганна Крістофа Готшеда. У своїй нормативній граматиці він не просто кодифікує цю інновацію, а сміливо відправляє колись поважну форму Ihr на маргінеси мовного вжитку, оголошуючи її безнадійно застарілою.

В якості приклада процитуємо фрагмент з граматики Й. К. Готшеда "*Grundlegung einer deutschen Sprachkunst*" (1748) [13]:

"Man redet eine einzelne Person, der man Ehrerbietung schuldig ist, im Plural an: 'Haben Sie es gehört?' Anstatt: 'Habt Ihr es gehört?' Denn das 'Ihr' ist nunmehr bei Höheren und Vornehmen ganz abekommen." ("До окремої особи, якій ми винні пошану, звертаються у множині: 'Чи чули Вони (Sie) це?' Замість: 'Чи чули Ви (Ihr) це?'. Бо 'Ihr' нині стосовно вищих та знатних цілком вийшло з ужитку.")

Цей уривок фіксує момент історичної зміни норми: форма *Ihr* поступово витісняється з високого стилю та звужує сферу функціонування або звертання до близьких, тоді як *Sie* займає нішу універсальної ввічливості.

Лексикографічну фіксацію цих змін знаходимо у словнику Й. К. Аделунга (1793), який зазначає, що форма *Ihr* у високому стилі вже вважається застарілою і вживається переважно стосовно ремісників або селян [15].

У другій половині XVIII ст. під впливом течії сентименталізму (*Empfindsamkeit*) змінюється сама тональність листа. Він стає "розмовою душ". У листуванні Крістіана Фюрхтеготта Геллєрта, визнаного майстра епістолярного жанру тієї доби, ми бачимо поєднання формальної поваги з емоційною близькістю [14]: "*Liebster Freund, lassen Sie uns die Tugend lieben, auch wenn die Welt sie*

verachtet". ("Найдорожчий друже, любимо чесно, навіть якщо світ її зневажає.")

Поєднання звертання "*Liebster Freund*" (найдорожчий друже) із займенником *Sie* було новаторством. У попередні епохи до друга зверталися виключно на *Du*. Геллєрт демонструє народження нового типу соціальних відносин – дистанційованої дружби (інтелектуального партнерства), де *Sie* вже є маркером не підкорення, а взаємної поваги рівних.

Висновки. Проведений нами діахронічний аналіз епістолярних джерел XVI–XVIII ст. дозволяє сформулювати низку узагальнень щодо еволюції німецького мовленнєвого етикету. Як засвідчили проаналізовані приклади з листів Мартіна Лютера, на початку ранньоновісверхньонімецького періоду (XVI ст.) категорія ввічливості реалізувалася переважно через бінарну опозицію *Du/Ihr*. Займенник *Ihr* функціонував як універсальний маркер поваги (*Pluralis Reverendiae*), поєднуючись із титулатурою (*Euer Gnaden*). Однак у XVII ст. (доба бароко) спостерігаємо явище прагматичного розщеплення:

- Виникає проміжна ланка – звертання у 3-й особі однини (*Er/Sie*), яке маркувало специфічну дистанцію "згори-вниз" (до осіб нижчого соціального статусу, але не слуг).

- Формується "номінальний стиль" (Nominalstil), де використання займенників замінюється абстрактними іменниками (*Dero, Dieselbe*), що призводить до прагматичної стратегії референтного дистанціювання адресата заради підкреслення його високого статусу.

На нашу думку, еволюція звертань чітко корелює зі змінами у суспільній структурі Німеччини. Гіпертрофована ввічливість та нагромадження титулів у барокових листах (приклад з посібника 1650 р.) виконували функцію фіксації жорсткої вертикальної ієрархії. Епістолярна комунікація виконувала функцію ритуалізованої репрезентації соціальної ієрархії. Зміни, зафіксовані у граматиці Й. К. Готшеда та епістолярії К. Ф. Геллєрта, відображають перехід до "горизонтальної" моделі комунікації. Уніфікація форми *Sie* (3 ос. мн.) як єдиного стандарту ввічливості стала лінгвістичним вираженням бюргерської ідеї рівності та гідності.

Аналіз листів другої половини XVIII ст. (доби сентименталізму) виявив нову прагматичну стратегію: поєднання формального показника дистанції (*Sie*) з лексичними маркерами інтимності (*Liebster Freund*). Це свідчить про зміну самої концепції ввічливості: від страху образити

вищого (*negative face* за П. Браун і С. Левінсоном) до вираження поваги до особистого простору рівного (*positive face*).

На відміну від більшості європейських мов, де ввічлива форма закріпилася за 2-ю особою множини (*vous, vu*), німецька мова пішла шляхом граматикизації еліптичних конструкцій (випадіння іменника *Gnaden* при збереженні дієслова у 3-й

особі множини), що призвело до утвердження унікальної форми *Sie*.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у зіставному аналізі німецьких епістолярних формул XVIII ст. та українських канцеляризмів доби Гетьманщини, що дозволить виявити типологічні паралелі у розвитку європейського мовленнєвого етикету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Величко Н. М. Форми звертання та мовленнєвий етикет (на матеріалі німецької мови). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. Кропивницький, 2017. Вип. 153. С. 356–357.
2. Кушнерик В. І. Німецькомовний дискурс: типологія та динаміка. *Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія*. 2015. Вип. 740-741. С. 85–92.
3. Зачепа І. М. Звертання на ти / ви в сучасній німецькій мові (культурологічний аспект). URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/15556>
4. Побережник Н. О. Категорія звертання на «ти» / «ви» у сучасній німецькій та українській мовах. *Наукові записки. Філологічні науки*. Чернівці, 2010. Т. 3.
5. Пономаренко В. П. Еволюція засобів звертання в індоєвропейських мовах: компаративно-типологічний аспект: автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2010. 35 с.
6. Кулина І. Г. Історична лексикологія німецької мови: навч. посібник. Вінниця: Нова Книга, 2010.
7. Стеріополо О. І. Теоретичні засади граматики німецької мови. Вінниця: Нова Книга, 2017.
8. Elspaß S. Language Standardization in a View 'from Below'. In: *The Cambridge Handbook of Language Standardization*. Cambridge University Press, 2021.
9. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some universals in language usage. Cambridge: CUP, 1987.
10. Linke A. Musterwandel als Indikator für soziokulturellen Wandel. Ein Abriss zur Veränderung von Grussformeln. In: *Kulturgeschichte der Sprache*. Berlin, 2020.
11. Hartweg F., Wegera K.-P. *Frühneuhochdeutsch: Eine Einführung in die deutsche Sprache des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit*. 2. Aufl. Tübingen: Niemeyer, 2005.
12. Harsdörffer G. P. *Der Teutsche Secretarius, das ist: Allen Cantzeleyen, Studirten und Unstudirten nutz- und ergetzlicher Briefsteller*. Nürnberg: Endter, 1655.
13. Gottsched J. C. *Grundlegung einer deutschen Sprachkunst*. Leipzig: Bernhard Christoph Breitkopf, 1748.
14. Gellert C. F. *Briefe, nebst einer praktischen Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen*. Leipzig: Wendler, 1751.
15. Adelung J. C. *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart*. 2., vermehrte und verbesserte Ausgabe. Leipzig: Breitkopf, 1793–1801. Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities. URL: <https://www.woerterbuchnetz.de/Adelung>
16. Grimm J., Grimm W. *Deutsches Wörterbuch*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig: S. Hirzel, 1854–1961. Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities. URL: <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB> (дата звернення: 19.02.2026).
17. Luther M. D. *Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe*. Briefwechsel (Bd. 1–11). Weimar: Hermann Böhlaus Nachfolger, 1930–1948.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 26.02.2026
 Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.03.2026
 Дата публікації (оприлюднення) статті: 07.05.2026